

KS. SZYMON FEDOROWICZ

Wawelskie ceremoniały wielkoczwartkowe z XVI wieku

Katedralne Archiwum Kapituły Krakowskiej posiada dwa niezwykle kodeksy liturgiczne. Nie posiadają własnej nazwy¹. Ich zawartość to wyłącznie przebieg wielkoczwartkowej mszy świętej, która wówczas łączyła Mszę Wieczerzy Pańskiej z elementami dzisiejszej Mszy Krzyżma Świętego. W księgach tych znajdują się zarówno teksty odpowiednich formuł, jak i opis poszczególnych obrzędów, wśród których – poza liturgią Eucharystii – występują błogosławieństwa olejów². Z natury rzeczy księgi te były przeznaczone dla biskupa, który tę mszę z urzędu raz do roku celebrował.

Rękopis KP 15³

Księga pochodzi z początków XVI wieku. Nie posiada strony tytułowej, a pierwsze zapisane w niej słowa od razu wskazują na jej treść: „Officium feria quinta magna”. I chociaż zawartość jej jest szczupła, to jednak rozmiary tego egzemplarza są pokaźne. Na oprawę składają się dwie

¹ I. Polkowski stosuje określenie: „ceremoniał biskupi na wielki czwartek”, *Katalog rękopisów katedry krakowskiej*, Kraków 1884, s. 36. W innym miejscu pisze o „pontyfikałach, czyli ceremoniarzach biskupich”, a nadto w odniesieniu do naszych rękopisów stwierdza, że są one „cząstkowe”, s. 32. B. Miodońska i B. Przybyszewski natomiast nazywają ten rodzaj księgi liturgicznej „pontyfikałem wielkoczwartkowym” – zob. *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983, s. 9; *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34/3, z. 142, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 427.

² Zawartość tych ksiąg została wyodrębniona z pontyfikału i mszału, a zabieg ten miał wyłącznie cel praktyczny – łatwiejsze i wygodniejsze posługiwanie się nimi przed i w trakcie celebracji.

³ Zob. I. Polkowski, *Katalog rękopisów*, dz. cyt., s. 36; J. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 178–179.

officiu sua quita
magna Introitus

Nos autem glori
am oportet in
tueri dominum nostrum ihesu
christi in quo est salus
uera et resurrectio uera
per quem saluati et li
berati sumus. Deus
misereatur nostri et bene
dicat nobis illuminet
uultum suum super nos
et misereatur nostri. p.

Gloria patri et filio et

Gloria in excelsis
Deo. Et in terra
pax hominibus bonae
uoluntatis laudamus
te benedicimus adora
mus te glorificamus
te. Gratias agimus
tibi propter magnas
gloriam tuam. Dicit
deus rex caelestis deus
pater omnipotens do
minus filius uirginis
ihesu xpe altissime do

mine deus agnus dei
filius patris Qui
tolles peccata mundi
miserere nobis Qui
tolles peccata mundi
suscipe deprecatione
meam Qui sedes ad
dexteram patris mi
serere nobis Quo
manu tu solus sanc
tus tu solus domi
nus tu solus altissi
mus ihesu christe. i
Cum sancto spiritu
in gloria dei patris
Amen Collecta. i

Deus a quo et in
penam. et confessionis
sue latro penitentium
sumpsit. concede no
bis tue propitiationis
effectum. ut in passio
ne sua ihesus xpus
dominus noster di
uisusque intulit sti
pendia meritorum

deski o rozmiarach 295×397×9 mm oraz również drewniana listewka pełniąca funkcję grzbietu. Całość od zewnątrz obłożona jest dwoma sklejonymi ze sobą warstwami skórzanych obwolot. Wierzchni płat skóry jest brudny, porysowany i lekko podziurawiony przez korniki (podobnie jak użyte do oprawy drewno), nosi ślady ośmiu czterokątnych okuć na wszystkich narożnikach oraz dwa na środku przedniej i tylnej strony książki, a także po dwóch klamrach spinających na zewnętrznych krawędziach oprawy. Pozginane do wewnętrznej strony oprawy płyty skóry od góry, z boku i od dołu zostały zaklejone poważnie zniszczonym papierem. Natomiast warstwa spodnia obwoloty jest niedostępna. Spięte sznurkiem składki przytwierdzono do grzbietu rzemieniami, które utworzyły po zewnętrznej jego stronie sześć charakterystycznych garbów.

Kodeks liczy tylko 19 pergaminowych kart (280×380 mm) tworzących cztery składki (poszyty) o nierównej ich liczbie. Pierwsza i ostatnia składka mają po jednej karcie, gdyż z obydwu wycięto również po jednej, w drugiej składce brakuje dwóch kart (pomiędzy 4 i 5 oraz 8 i 9), dlatego choć ma sześć arkuszy (sexternion) liczy 10 kart, a składka trzecia posiada pięć arkuszy (quinternion), ale aż trzy karty zostały z niej wycięte, więc posiada ich 7. Pergamin kart pierwszej i ostatniej jest wyraźnie gorszej jakości – pomięty, pofałdowany, podziurawiony, posiada ślad zszycia naturalnego pęknięcia. Karty te prawdopodobnie od początku nie były przeznaczone do zapisania – pozostają zupełnie czyste. Natomiast pergamin pozostałych kart jest gładki, bez jakichkolwiek usterek, tylko w paru miejscach lekko pofałdowany (k. 4, 7, 13–15), przy czym dwie karty od strony krawędzi bocznej mają takie samo wycięcie w kształcie kilkunastocentymetrowego łuku (14 i 15). Foliację wykonano współczesną ręką.

Kodeks jest liniowany, zapis na każdej stronie tworzy dwie identyczne kolumny (75×277 mm, na k. 5r – 284 mm), w których liczba wierszy jest różna w zależności od wielkości liter zastosowanego pisma, bowiem w księdze występują dwa jego kroje. Pierwszy to ładna, staranna gotycka tekstura z naleciałościami bastardy, a drugi to większych rozmiarów elegancka fraktura zastosowana tutaj tylko do zapisu tekstu kanonu rzymskiego, obrzędów komunijnych i modlitwy końcowej. W pierwszym przypadku kolumna liczy 27 wierszy mierzących około 10 mm szerokości, a litery w nich mają 6 mm, a większe – 9 mm, natomiast w drugim przypadku wierszy jest 19 po około 15 mm szerokości każdy, stąd litery

odpowiednio mają 10 mm i 13 mm. Pismo większe znajduje się na kartach 5r–9v, 11v–13r, 17r–17v i 18r. Ale na niektórych stronach i w niektórych kolumnach występują obydwa rodzaje pisma, dlatego ilość wierszy jest wtedy nieregularna (11r – kolumna lewa liczy 27 wierszy, prawa 19; 13r – lewa 19, prawa 27; 17v – lewa 5 wierszy większego pisma i 18 mniejszego, prawa 25 większego; 18r – lewa 11 mniejszego i 11 większego). Ponadto niektóre kolumny posiadają mniejszą ilość zapisanych wierszy (9r – kolumna prawa 8 wierszy, 9v – kolumna prawa 26, 16r – obie kolumny po 26 wierszy, 16v – kolumna prawa 25, a lewa 26, 17r – obie kolumny po 18 wierszy, 18r – kolumna prawa 6 wierszy, 18v w ogóle nie jest zapisana). Znaczącą przestrzeń rękopisu zapełniają niezbędne rubryki. Pismo czasem nieznacznie wychodzi poza prawy margines kolumn.

W kodeksie znajdują się ozdobne inicjały, ale ich walor dekoracyjny jest raczej skromny. Są jednokolorowe (czerwone lub niebieskie), zajmują przestrzeń dwóch linii bądź tylko jednej, mniejsze czasem umieszczone są również w środku wiersza. Niektórym z tych większych dołączono elementy bardziej wyszukane, fantazyjne, w postaci swobodnie prowadzonych różnych linii, które przesadnie rozciągają się wzdłuż kolumn (6v, 7r, 8r, v, 9r, 11v, 12r, 18r). Ponadto wiele liter w tekście zostało podcieniowanych kolorem żółtym, a niektóre z nich ozdobione wypustkami – delikatnymi, cienkimi i krętymi liniami. Czerwonego i niebieskiego koloru użyto również do zaznaczenia w tekście krzyżyków informujących o konieczności wykonania gestu błogosławienia we wskazanym w ten sposób momencie obrzędu.

Pewną ilość poprawek i uzupełnień, które wkradły się do rękopisu, należy tutaj odnotować. Najwięcej jest uzupełnień (k. 3v – na marginesie dopisano „et terre”, a nad „quisnam qui” napisano „esset”, k. 4r – na marginesie dopisano „iudicare”, a przy „facta” dopisano „(e)st”, k. 4v – na marginesie uzupełniono brakujące w tekście „so – exul – con”, co oznacza „solia exultatione concelebrant”, k. 11v – na marginesie dopisano „sciant” wobec błędnego „scient”, dopisano brakujące „honor”, do „expec” dopisano „tat”, skreślając „tat” przeniesione do następnego wiersza, k. 13v – nad „opcionem” dopisano „ad”, a na marginesie „quam” w miejsce przekreślonego skrótu „qm”, do „ill” dopisano „is”, k. 14r – na marginesie dopisano „humi” oraz „contra” (częściowo w wierszu), k. 15v – na marginesie dopisano słowa „tuus” i „filii”, k. 16r – na marginesie dopisano „ac”, k. 16v

– na marginesie wpisano „miserere”, k. 17v – na marginesie zapisano „scitis quid” w miejsce przekreślonego „qui”), a wśród innych uchybień są następujące: k. 5r – pozostawiono puste miejsce prawdopodobnie dla dużego inicjału „T” rozpoczynającego kanon, gdyż tekst rozpoczyna się w tym miejscu od samotnej litery „e”, k. 8v – ozdobiona litera „B” na końcu ostatniego wiersza nie została wykorzystana, gdyż w dalszym ciągu tekstu na stronie 9r w pierwszym wierszu występuje pełne „Barnaba”, k. 11r – wykreślono podwójnie wpisane słowo „domine”.

Księga rozpoczyna się słowami: „Officium feria quinta magna. Introitus” (2r). Tym introitem jest antyfona o krzyżu świętym „Nos autem gloriari oportet in cruce domini nostri Jesu Christi” wraz z werselem psalmu „Deus misereatur nostri” (66, 2). Jest to początek mszy świętej, która tego dnia w ten sposób się wtedy rozpoczynała. Następnie podano hymn „Gloria in excelsis Deo” i kolektę. Po niej lekcję z Pierwszego listu św. Pawła do Koryntian: „Convenientibus vobis in unum” (11, 20–32), graduał „Christus factus est pro nobis” i fragment Ewangelii św. Jana: „Ante diem festum pasche sciens Jesus” (13, 1–15) oraz wyznanie wiary „Credo”. Potem obrzędy mszalne według zwykłego porządku: „offertorium”, „secreta”, „prephacio” i kanon rzymski (5r–11v), w którym modlitwy: „Communicantes”, „Hanc igitur”, „Qui pridie” mają własne wielkoczwartkowe teksty. Po modlitwie „Nobis quoque” przed zakończeniem Kanonu rozpoczyna się obrzęd błogosławieństwa oleju chorych (9v), w którym można posłużyć się również inną formułą zwaną „benedictio Ambrosiana”. Podano również „alia benedictio olei”, po której zaznaczono „non concludatur” (10r–11v). Następnie są obrzędy komunii świętej, poczynając od „Pater noster” (12r–17v), ale przerwane zostają po pierwszym „Agnus Dei”. W tym momencie dokonuje się obrzędu błogosławieństwa oleju katechumenów (13r–14r) i krzyżma świętego (14r–16v). Potem podejmuje się znów dwa kolejne „Agnus Dei” i następuje komunია święta. Po niej natychmiast rozpoczynają się nieszpory antyfoną „Calicem salutaris accipiam” z psalmem „Credidi” (115), następnie antyfona „Cum his” i psalm „Ad Dominum” (120), antyfona „Ab hominibus iniquis libera” i psalm „Eripe me” (139), antyfona „Custodi” i psalm „Domine clamaui” (140), antyfona „Considerabam” i psalm „Voce mea” (141) oraz Magnificat z antyfoną „Cenantibus illis

accepit Jesus”. Na zakończenie (po błogosławieństwie, którego tekstu nie podano) modlitwa „Placeat tibi sancta trinitas” (18r).

Nie wiemy, kto jest autorem kodeksu, choć prawdopodobnie szukać go należy w kręgu duchowieństwa katedralnego w Krakowie, gdzie znajdowało się szereg osób znających się na sztuce pisarskiej.

Rękopis KP 16⁴

Ten kodeks również pochodzi z XVI wieku, a roku jego powstania należy szukać pomiędzy 1524 a 1536. Wtedy biskupem krakowskim był Piotr Tomicki, który – jak można przeczytać na ostatniej karcie rękopisu – „opus hoc fecit”⁵. O przynależności dzieła do tego biskupa świadczy jeszcze kilka innych szczegółów, o czym niżej. Podobnie jak poprzedni kodeks także i ten nie posiada strony tytułowej, ale pierwsze zapisane w nim słowa wyczerpująco informują o jego zawartości: „Ordo in feria quinta Cene Domini quomodo conficitur sanctum Chrisma”. Oprawę stanowią dwie deski obleczone gładko wyprawioną ciemnobrązową skórą (230×342 mm), na której zarówno z przodu, jak i z tyłu wytłoczono ornament biegnący wzdłuż wszystkich krawędzi i w ten sposób tworzący ozdobną ramkę oraz na środku – herb Łódzia z infułą, a wskazujący właśnie na osobę biskupa Tomickiego. Tłoczenia w skórze zachowały pierwotne złączenia. Kodeks zaopatrzony został w zamykające klamry, z których w całości zachowała się tylko jedna. Wewnętrzna strona oprawy zaklejona została papierem. Składki pergaminowe przymocowano do oprawy przy pomocy pięciu rzemyków, które utworzyły pięć charakterystycznych garbków na grzbiecie.

Kodeks składa się z 48 kart (230×333 mm) złożonych w 12 poszytów po cztery karty każdy, powiązanych ze sobą sznurkiem. Pergamin jest dobrze wyprawiony, czasem lekko pofałdowany, a karty równo przycięte. Foliacja wykonana została współcześnie, częściowo długopisem. Każda strona zapełniona jest jedną kolumną bardzo starannego i estetycznego

⁴ Por. I. Polkowski, *Katalog rękopisów*, dz. cyt., s. 36; w tym przypadku autor również używa określenia „częstka pontyfiaka”; J. Boguniowski, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 178–179.

⁵ „Biskup krakowski Piotr Tomicki cały ceremoniał, jaki należy do biskupa w Wielki Czwartek, tak przy mszy świętej jak i przy poświęceniu olejów, kazał w jedną spisać książkę, jak to poświadcza herb Łódzia umieszczony na ostatniej karcie” (I. Polkowski, *Katalog rękopisów*, dz. cyt., s. 36).

Ordo inferia quinta
Cene Dñi quomodo cō-
ficitur sanctū Chrisma.
Preparantur enim primo
in sacrario tres ampul-
le: vna ad oleum infir-
morum: altera ad oleū
cathecuminorū: tertia
vero ad oleū Crismale.
Et sciendum qd' secun-
dum consuetudinem
aliquarum ecclesiarum
ea die assistere debent
episcopo missam celebrā-
ti duo canonici sacerdo-
tes induti solennibus

pisma (rotundą włoską) sporządzonego czarnym inkaustem i w przypadku rubryk – czerwoną farbą. Ponieważ kodeks jest liniowany (choć niekonsekwentnie), przestrzeń przeznaczona do zapisania jest wyraźnie określona: kolumna ma rozmiar 128×235 mm, natomiast każdy z 16 wierszy mierzy 15 mm szerokości, przy czym litery małe sięgają 6 mm, a duże do 10 mm. Prawa krawędź kolumny na ogół nie zachowuje granicy wyznaczonej pionową linią i wychodzi na margines. Tylko dwie strony odbiegają od pozostałych, mianowicie k. 24v liczy tylko 15 wierszy zaś 48v jest w ogóle niezapisana. W tekście występują również czerwone krzyżki wskazujące moment wykonywania gestu błogosławienia.

Rękopis jest bardzo bogato zdobiony. Cała strona artystyczna księgi jest dziełem Stanisława Samostrzelnika, o czym przekonują jego drobnutkie inicjały S. C. pozostawione na pierwszej stronie: Stanislaus Claratumbensis⁶. Najpierw na uwagę zasługują dwa kolorowe rysunki na pierwszej i przedostatniej stronie, przedstawiające biskupi herb, którego godło umieszczone jest albo na granatowym, albo na czerwonym tle. W obu przypadkach rysunki posiadają bądź całkowicie skrócony napis P. T. E. C. R. P. V., bądź częściowo R. D. P. T. E. C. R. P. V. FIERI. OPUS HOC FECIT, co znaczy: Reverendissimus Dominus Petrus Tomicki Episcopus Cracoviensis Regni Poloniae Vicecancellarius... Kolorowych ozdobnych inicjałów ujętych w prostokąt jest 51. Są różnej wielkości, największy mierzy 54×65 mm (11r). Dwa spośród nich wyróżniają się, albowiem oprócz litery zawierają dodatkowe elementy dekoracyjne. W pierwszym („Nos autem”, 1v) wrysowano krzyż przedstawiony jako drzewo życia oraz atrybuty męki Pańskiej: włócznię, hizop, różgi i napis INRI, w drugim („Te igitur”, 11r) wpisano monogramy IHS i CRS. Pozostałe inicjały posiadają delikatny ornament roślinny wykonany złotą farbą na kolorowym tle (najczęściej niebiesko-zielono-czerwonym). Niektóre z nich, już wyraźnie mniejsze, znajdują się w środku wiersza. Początkowy szereg liter w tekście wyróżniono rubrem. Ponadto kodeks zdobią występujące na marginesach obok większości tych inicjałów liczne urozmaicone i wielobarwne ornamenty roślinno-kwiatowe. Dla

⁶ Zob. B. Przybyszewski, *Samostrzelnik Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, dz. cyt., s. 427: „iluminację zlecił Tomicki Samostrzelnikowi”. Nie wyklucza to udziału współpracowników mistrza z jego warsztatu.

ich wykonania użyto wielu farb: czerwonej, niebieskiej, zielonej, żółtej, różowej, popielatej, pomarańczowej i złotej.

Rubryki w tym rękopisie są bardziej rozwinięte, zawierają znacznie więcej informacji niż w poprzednim. Podają dokładne opisy obrzędów błogosławieństwa olejów z licznymi szczegółami, a wskazówki dotyczące przebiegu liturgii eucharystycznej są wyczerpujące, choć jako powszechnie przez celebransów znane mogłyby poprzestawać na zapisach absolutnie niezbędnych, jak to ma miejsce w kodeksie KP 15. Widać w tym troskę autora lub zleceniodawcy o estetykę księgi i rzetelność jej wykonania. Rubryki sporządzone zostały oczywiście czerwoną farbą, natomiast pismo w nich zastosowane w niczym nie różni się od tego, którym zapisano tekst zasadniczy.

O staranności wykonania księgi świadczy niemal zupełny brak jakichkolwiek poprawek i uzupełnień dokonanych po zakończeniu nad nią pracy. Wyjątek stanowią dwa dostrzeżone błędy: w nagłówku k. 25v nad słowem „omnipotenti” zaznaczono pominięty w tekście czerwony krzyżyk, a na marginesie k. 35v dopisano „humi”. Ponadto słowa „Oremus” (2r) i „O redemptor” (35v) zapisano rubrem, choć powinien być tutaj użyty czarny inkaust. W wielu miejscach księgi – głównie na marginesach – wstawiono odręczne znaki w kształcie małych krzyżyków, niewiadomego przeznaczenia.

Na zawartość rękopisu składają się te same liturgiczne obrzędy z ich formułami, które znajdują się w zaprezentowanym wcześniej, a dostrzegane różnice są niewielkie. Księga rozpoczyna się jednak innymi słowami: „Ordo in feria quinta Cene Domini quomodo conficitur sanctum Crisma” (1r). Ten sam introit „Nos autem gloriari oportet in cruce” wraz z werselem psalmu „Deus misereatur nostri” (66, 2) stoją u początku mszy świętej. Następnie podano tylko incipit hymnu „Gloria in excelsis Deo” i kolektę. Po niej tekst lekcji z 1 Listu św. Pawła do Koryntian: „Convenientibus vobis in unum” (11, 20–32), gradual „Christus factus est pro nobis” i fragment Ewangelii św. Jana: „Ante diem festum pasche sciens Jesus” (13, 1–15) oraz znów tylko incipit wyznania wiary „Credo”. Potem obrzędy mszalne według zwykłego porządku – „offertorium”, „secretum”. „Prephatio” (8r–10v) posiada zapis nutowy (po pięć czterolinii i wierszy na stronie, na 8r i 10v tylko po dwie). Trzy modlitwy kanonu rzymskiego (11r–25v) mają własne sformułowania

stosowane tylko tego dnia: „Communicantes”, „Hanc igitur”, „Qui pridie”. W modlitwie za Kościół jest zwrot: „et me indigno seruo tuo, et rege nostro S”, za którym kryje się imię króla Zygmunta Starego. Po modlitwie „Nobis quoque” rozpoczyna się obrzęd błogosławieństwa oleju chorych (17v) z również fakultatywną „benedictio Ambrosiana” oraz z „alia benedictio olei eiusdem ad omnem languorem quocumque tempore sine conclusionem” (20v–24v). „Pater noster” (25v–27r) także wyposażono w zapis nutowy (25v i 27r mają po trzy czterolinie z wierszami, pozostałe po pięć). W trakcie obrzędów komunijnych ma miejsce uroczyste błogosławieństwo biskupa (28v–29v), a po pierwszym „Agnus Dei” obrzęd błogosławieństwa oleju katechumenów (31r–34r) i krzyżma świętego (34r–44v). Po dwóch kolejnych „Agnus Dei” następuje komunia święta. „Finita communione mox incipiatur in choro ad vespervas” (46v) według znanego już porządku z KP 15. Zakończenie celebracji dokonuje się błogosławieństwem i odmówieniem modlitwy „Placeat tibi sancta trinitas” (48r).

Autor tego kodeksu nie jest znany. Można jednak ostrożnie przypuszczać, że mógł nim być Stanisław Górski, który sporządził dla biskupa Tomickiego w 1534 roku ewangeliarz również ozdobiony przez Stanisława Samostrzelnika⁷. Pismo obydwu ksiąg jest tak dalece do siebie podobne, że powyższa hipoteza jest w pełni uzasadniona.

*

Jak łatwo zauważyć, obydwie omawiane tutaj kodeksy są w swojej treści niemal identyczne. Dotyczą tej samej wielkoczwartkowej celebracji liturgicznej, dla której posiadają takie same teksty formuł. Istotniejsza różnica kryje się tylko w objętości rubryk, które zestawione razem nie wykazują jednak rozbieżności w sprawowaniu poszczególnych obrzędów. Kodeksy różnią się natomiast niemal wszystkim w zewnętrznym wymiarze. Dzięki obfитоści informacji rubrycystycznych ceremoniał biskupa Tomickiego jest bardziej przydatny dla próby odtworzenia przebiegu sprawowanej wówczas liturgii wielkoczwartkowej.

Kraków

KS. SZYMON FEDOROWICZ

⁷ Zob. tamże.

Słowa kluczowe

Liturgia, Wielki Czwartek, kodeksy liturgiczne, błogosławieństwo olejów

Summary

Maundy Thursday Wawel ceremonials of 16th century

The two liturgical codexes of the first half of the 16th century, preserved in the cathedral archives in Krakow and presented above, are nearly identical in their contents. They both refer to the same Maundy Thursday episcopal celebration, for which they contain identical formulas. The more essential difference lies only in the amount of rubrics, which when set together, don't reveal any discrepancies in celebrating particular rites.

However the books differ almost in everything as far as their external appearance is concerned, that is: their size, cover, edition, „breaking text”, writing and decoration. Owing to the great number of peculiar rubricistic information both ceremonials constitute a precious source for reconstructing the Maundy Thursday liturgy of the past, which apart from the Mass of the Last Supper contained the rites of blessing of the oil of the sick, the oil of catechumens and the chrism.

Keywords

Liturgy, the Maundy Thursday, liturgical codex, blessing of the oils

